

НАУКОВА ШЕВЧЕНКІАНА КИЇВСЬКИХ НЕОКЛАСИКІВ

Українське наукове шевченкознавство за останні роки здійснило посутні кроки. Міцно ввійшли в науковий обіг праці репрезентантів доби «розстріляного відродження» (С. Єфремова, М. Зерова, Б. Навроцького, М. Плевака, П. Филиповича й ін.) та української еміграції (Ю. Бойка, П. Зайцева, Є. Маланюка, С. Смаль-Стоцького, Ю. Шереха), відчутно змінивши уявлення про іпостасі унікальної постаті Т. Шевченка.

Над проблемами теорії Шевченкового стилю, методології сприйняття і осмислення його доробку сьогодні активно та результативно працюють і відділ шевченкознавства Інституту літератури НАН України, й наукові лабораторії, і окремі дослідники. За цим усім – потреба видання спадщини Т. Шевченка в усій повноті та об'єктивності, величезна текстологічна робота, достеменне вивчення багатьох джерел (художніх творів, мемуаристики, архівних свідчень). Слід враховувати різноманітні моделі шевченкознавства «в радянській і не радянській науці» (С. Павличко), альтернативні догми материкового та еміграційного літературознавства (ідея атеїзму/релігійності поета; реалістичного/романтичного стилю; народницького/націоналістичного світогляду), їх розхитування (почасти й руйнування) сучасними плюралістичними підходами («структурно-антропологічна модель» Грабовича, «об'єктивно-історичний аналіз» І. Дзюби тощо) [17]. Сьогодні, як ніколи, в оцінці Т. Шевченка назріла нагальна потреба надання незаперечної переваги аналітичній думці «перед молитовним екстазом, «бездумним забалакуванням», реалій – перед міфами й підручковими стереотипами, виваженої оцінки та зосередженого «думання» – перед пишномовною риторикою [1, с. 46]. Як справедливо зазначає І. Дзюба, постать Кобзаря «вершинна в національному культурному й літературно-мистецькому процесі, вже два століття виокремлюється як самобутня культурно-історична епоха, яка не вгасимо випромінює всесильну духовну енергію» [11, с. 5].

Максимально відсторонюючись від псевдонаукових і псевдопасіонарних маніфестацій щодо Т. Шевченка, спираючись на його автентичні тексти, нині варто локалізувати в укрупненому плані базові тематичні «вузли» Шевченкової життєтворчості, котрі принаймні частково здатні представити її поза ідеологічними моделями та літературознавчими міфами. Тут варто врахувати, що в термін «шевченкознавство» вкладають не тільки інтерпретацію творчості поета в ракурсі тих чи тих методологічних засад, але й сукупність уявлень про його особу (Ю. Шевельов). Важливість цих аспектів, як стверджує М. Ільницький, необхідно визнати, тому що «говорити про Шевченка тільки як про поета – «це до болю мало» (Є. Маланюк)» [10, с. 48].

У цьому сенсі, як нам видається, на особливий статус претендує наукова шевченкіана київських неокласиків (М. Зерова, П. Филиповича, М. Драй-Хмари), котрі у 20-х роках ХХ століття заклали основи наукового

академічного шевченкознавства. На їх праці, в яких Т. Шевченко трактувався без купюр і фальсифікацій, радянською системою було накладено найстрогіше табу. Сьогодні ми нарешті «маємо можливість без відомої ідеологічної зашореності наблизитись до істинного Шевченка. Ефект від такого наближення настільки значний, що фактично перед нами постає новий Шевченко» [12, с. 236]. Незважаючи на численні ґрунтовні розвідки про митця, він і «досі не відкритий» (Ю. Шерех), а тому є «суцільною неораною нивою» (Г. Грабович). І нині видаються актуальними слова Є. Маланюка, що «наше знайомство з поетом щойно почалося» [14, с. 151]. Тож симптоматичними для сучасних наукових потреб шевченкознавства є слова І. Дзюби: «І якщо ми хочемо, щоб Шевченко залишався такою системою духовного життєзабезпечення і для наступних поколінь, потрібно подбати про те, щоб у Шевченковому слові сприймався Шевченків зміст» [5, с. 38]. М. Жулинський з цього приводу застережливо констатує: «Будучи нащадками такого універсуму – митця, етнографа, історика, літератора, філософа, етноконсолідатора, яким є Шевченко, ми не можемо не відповідати за долю колосальної значимості Шевченкового спадку, який все ще потребує легітимації та цілісного неупередженого прочитання» [8, с. 61].

Численні лакуни, наявні в шевченкознавстві, поступово заповнюються входженням у цю наукову галузь праць проскрибованих радянським літературознавством дослідників, що репрезентують добу «Розстріляного відродження» 1920-30-х років. До цієї когорти належать такі представники групи київських неокласиків, як М. Зеров, П. Филипович, М. Драй-Хмара (розвідки О. Бургардта-Юрій Клена та М. Рильського припадають на пізніший період), яких М. Наєнко справедливо називає «наймолодшим «доростом» серед учених академічного типу в перші пореволюційні роки» [15, с. 169]. Зроблене ними в цій царині вражає сьогодні і кількістю, й широтою охоплення аналізованих явищ, і глибиною проникнення в мистецький феномен, яким був і залишається Т. Шевченко. Особливим чином сказане стосується П. Филиповича, діяльність якого в 20-х роках на теренах шевченкознавства без перебільшення можна назвати «громадянським подвигом» (С. Гречанюк).

Останнім часом помітно активізувалось освоєння наукового доробку неокласиків загалом і шевченкознавчого зосібна, про що свідчать праці М. Брюховецького, С. Гречанюка, В. Дорошенка, Н. Костенко, М. Наєнка, В. Поліщука, Г. Райбедюк та ін. Проте ще зарано ще говорити про повноту й цілісність уявлень щодо основних координат шевченкознавчої спадщини неокласиків. Значна її частина залишається й досі маловідомою, недостатньо дослідженою, не спроектованою на загальні тенденції літературознавства, що й зумовлює актуальність порушеної у статті проблеми. Її метою є систематизація наявних у сучасному науково-рецептивному дискурсі поглядів на питання про внесок неокласиків у наукове шевченкознавство. Основним завданням бачиться виокремлення й аналіз основних питань, що входили до сфери дослідницьких інтересів репрезентантів «грона».

Шевченкознавчий доробок неокласиків вимагає сьогодні переходу від

його першопрочитання до об'єктивної оцінки та активного входження в науковий обіг. При цьому слід застерегтися від беззастережного сприйняття усіх висунутих ними положень та висновків. Окремі з них видаються принаймні дискусійними, деякі ж уписувалися в межі регламенту ідеологічного диктату, що наприкінці 20-х років монополізував інтенції незалежних науковців (наприклад, написана 1934 року стаття П. Филиповича «Шевченко в боротьбі з українською дворянсько-поміщицькою літературою», що засвідчила трагічний злам ученого під тиском системи). У переважній же більшості в шевченкознавчих студіях репрезентантів «горна п'ятірного» домінує науковий підхід до осмислюваних явищ, потужна ерудиція, «мотивована і виважена аргументація» [18, с. 5].

У літературознавстві тривалий час панувала думка про те, що неокласики-європейці свідомо відхрещувалися від народницької естетики Т. Шевченка. Про М. Зерова, наприклад, навіть не згадується в «Шевченківському словнику». Донедавна з відомих ідеологічних причин його однозначно називали «буржуазним» ученим, котрий нібито вів «на протязі довгих років боротьбу проти української пролетарської літератури», а щодо Т. Шевченка, то він, як писав П. Колесник, залишив Кобзаря «в розряді культурних епігонів Куліша, цього дійсного, за його переконанням, «батька українського фашизму» [13]. Л. Новиченко в монографії «Поетичний світ Максима Рильського» (К., 1980) говорить про «глухе невизнання ним [М. Зеровим. – О. Т.] революційних, глибоко народних традицій Шевченка» [16, с. 102]. Він відзначає, що «ім'я автора «Кобзаря», здається, жодного разу не було згадане лідером неокласиків серед декларованих ним «прийнятних» зразків української словесності, в той час, як, скажімо, П. Куліша – ідейного антипода Тарасового – згадувалося охоче і з незмінним пієтетом» [16, с. 102]. Нині з дослідником варто не погодитись, оскільки недавно «відкриті» матеріали М. Зерова засвідчують протилежне, надто коли йдеться про його активну участь у підготовці та виданні в 20-і роки шевченківських збірників, про розмаїття аспектів шевченкознавчих студій М. Зерова, у яких він, з одного боку, «викриває поверхове сприйняття поезії Шевченка, з іншого, виступає проти безоглядно українофільських замилювань містифікованим образом поета» [3, с. 264].

Є. Маланюк якимось проронив фразу, на яку неодноразово посилалися його наступники, пишучи про ставлення неокласиків до Т. Шевченка. Він, зокрема, говорив, що «вироставши в добу цілковитого заникку Шевченківської «емоції» в суспільстві», всі неокласики не тільки не підтягувалися до нього внутрішньо, а «взагалі відштовхувалися» [14, с. 317]. При цьому він опирається на свідчення Ю. Клена, який нібито в приватних розмовах про це згадував. Така інформація розходиться із фактами, котрі свідчать про активну діяльність самого Ю. Клена в еміграції щодо популяризації Т. Шевченка на Заході. Так, відомо, що він неодноразово виголошував наукові доповіді про поета (напр., «Великий український поет, кобзар Тарас Шевченко, 1814–1861», Інсбрук, 1946), перекладав його твори німецькою мовою (вірш «Не женися на багатій»,

поетичні фрагменти з «Кобзаря»).

Одним із незаперечних «фундаторів пореволюційного шевченкознавства» вважають П. Филиповича [4, с. 10]. Його праці допомагають визначитись у «координатах традицій дотеперішнього шевченкознавства» (О. Забужко). Він накреслив широку програму дослідження спадщини Кобзаря, залучивши до аналізу не лише поезію, але й прозу, листи, «Щоденник». Шевченкознавча спадщина вченого репрезентована фаховими й оригінальними розвідками монографічного характеру («Шевченко і романтизм»), джерелознавчими науковими працями, в яких розкриваються важливі аспекти поетики Т. Шевченка («Поет огненного слова»), розлогими студіями про творчість митця в контексті української та європейської літератури («Шевченко і Гребінка», «Коцюбинський і Шевченко», «Європейські письменники в Шевченковій лектурі»), ґрунтовними статтями про стан і перспективи дослідження доробку Кобзаря («До студіювання Шевченка»), численними повідомленнями, що доповнюють його біографію («Невідомий лист Некрасова про Шевченка»), систематизованими публікаціями про рецензії на художні тексти поета («Забуті рецензії сорокових років на Шевченкові твори») [19, с. 73].

Висококваліфікований, ретельний підхід П. Филиповича до ґрунтового дослідження спадщини Кобзаря забезпечив йому новаторство та першопрохідництво в багатьох проблемах шевченкознавства. Він, зокрема, довів незбагненність і неохопність геніальної постаті поета, ще раз засвідчив національні основи його творчості. Дослідник назвав свого великого попередника «українським пророком», показав визначну роль його слова «як головного чинника у відродженні національним і соціальним»; гостро викривав такі епігонські тенденції пошевченківської доби, як «провінціалізм і етнографізм, вузькі межі «простонародності», «самозадоволення і солоденьке патріотичне переспівування» Кобзаря. Вчений доводив, що «Шевченко перший у новій українській літературі відірвався від загалу [...] йшов уперед і кликав інших» [22, с. 42].

П. Филипович здійснив відчутний поступ на шляху створення наукової біографії Т. Шевченка. Особливо багато він зробив для її звільнення «від легенди та іконописної ідеалізації», спростування «міфу про простонародність, наївність «Кобзаря» [2, с. 211]. На час виходу його праць серед науковців панували обільшовичені народницькі погляди на Т. Шевченка як на «мужицького» поета й «талановитого самоука». Своїми розвідками учений довів, що «цілого Шевченка «мужицтвом» не пояснити» («Револьюційна легенда про Шевченка чи дійсність?», «Історико-літературні матеріали до Шевченка: І. Листи Максимовича до Шевченка. II. Нові рядки Т. Шевченка», «А. Майков про Шевченка», «Невідомий лист Некрасова про Шевченка», «До студіювання Шевченка та його доби»). Він доклав чимало зусиль для спростування сфальсифікованого міфу про Кобзаря, переконливо засвідчив його високий інтелект, літературну ерудицію, незаперечний зв'язок зі світовою культурою та філософсько-естетичною думкою («Європейські письменники в Шевченковій

лектури»). П. Филипович на основі мемуарних джерел, різного роду достовірної інформації потвердив, що український поет добре знав європейську культуру, орієнтувався в духовних процесах і завжди був «із віком нарівні», не маючи, на жаль, змоги систематизувати свої знання через несприятливі життєві обставини. У статті «Європейські письменники в Шевченковій лектурі» читаємо, що великий інтерес поета «до західноєвропейського письменства з'єднався в нього з таким же інтересом до європейського малярства, архітектури, музики і, до певної міри, й науки та політичної думки» [21].

Істотним аргументом П. Филиповича в констатації належності Т. Шевченка до європейської літератури стали його коментарі та примітки до IV тому «Повного зібрання творів» поета (1927). Представлені ним 42 позиції свідчать про зв'язок Т. Шевченка з європейським культурним світом (Данте, Байрон, Гете, Беранже, Пушкін, Лермонтов, Жуковський, Рилєєв та ін.). Коментарі вченого – лише невелика частини загальної кількості позицій. За підрахунками дослідників їх було 432; за кожною з них – поетове зацікавлення інонаціональними іменами, текстами, його літературні уподобання та колосальна ерудиція [19].

П. Филипович першим порушив проблему романтичного типу художнього мислення Т. Шевченка та його зв'язку з європейським романтизмом, розвінчавши «радянські» дефініції про нього як виключно про основоположника методу критичного реалізму («Шевченко і романтизм»). У зв'язку з цим він запропонував і класифікацію типів української романтики («До історії раннього українського романтизму»). В. Дорошенко переконає, що П. Филипович першим детально проаналізував поему «Неофіти», пов'язавши її викривальні та визвольні мотиви й художній підтекст із декабристським рухом («Шевченко і декабристи»), що йому належить пальма першості у висвітленні Шевченкового впливу на деякі твори М. Лєскова («Український елемент в творах Лєскова») та пріоритет у розробці теми «Шевченко і українська класика» («Шевченко і Гребінка», «Коцюбинський і Шевченко»), що саме він започаткував аналіз проблеми «Шевченко і читач» («Соціальне обличчя українського читача 30-40-х рр. XIX в.») [6].

Шевченкознавчі студії увиразнюють і наукове обличчя М. Зєрова. В циклі лекцій «Українське письменство XIX ст.» Кобзареві відведено вісім розвідок, у яких маємо поглиблене й оригінальне прочитання його творчості. Лідер «групи п'ятірного» детально й проникливо аналізує життєвий і творчий шлях митця («Тарас Шевченко. Біографічні студії»; «Хронологічна канва Шевченкової біографії»), простежує еволюцію його художніх та політичних поглядів («Творчість Шевченка. «Кобзар»; «Шевченкова творчість. «Три літа»), а також боротьбу різних напрямків суспільно-естетичної думки довкола його імені. Висновки неокласика значною мірою звільняли Т. Шевченка від схематичних спрощень, стереотипних поглядів на нього як на «народного человека» (М. Костомаров), людину «недостаточного образования» (М. Максимович) або ж узагалі «позбавлену літературної освіченості» (М. Драгоманов). Він виступав проти категоричності щодо оцінок Шевченкової

творчості, а особливо – проти збіднених уявлень про потужність його особистості. Бачення вченим постаті Т. Шевченка однозначне. Для нього Кобзар – це поет «золотого віку, що прийшов «раньше школ и традиций» [9, с. 170]. Найважливішим акцентом його праць можна вважати сприйняття і потрактування творчості Т. Шевченка в органічній єдності форми та змісту. М. Зеров резюмує, що «буяння громадянських пристрастей чи сплески інтимних переживань сполучаються в поета з рідкісно глибинним чуттям доцільної питомості художньої структури. Йому підвладні артистично витончені в своїй природності строфічні побудови, а евфонія вислову (асонанси, алітерації, внутрішні рими, звукові повтори) творить чар гармонійно завершеного цілого» [3, с. 262].

У своїх шевченкознавчих студіях, що й сьогодні мають неабияку наукову цінність, М. Зеров переконливо довів, що творчість поета цікава й багата не лише розмаїттям ідей, але й жанрово-видовими модифікаціями, оригінальною образністю, художньою специфікою, формальними якостями загалом («Форма Шевченкової поезії»). Постать Кобзаря, як, власне, й інших класиків національної літератури, для нього була надзвичайно важливою для з'ясування власних естетичних пріоритетів. Укладаючи ініційовані ним же збірки-декламатори української поезії, він ґрунтував увесь художній матеріал навколо творчості найвидатніших постатей, насамперед Т. Шевченка, чий дерзновенний дух, за його переконанням, «давав тон, утверджував напрями, накладав свою печать на сучасників або нащадків» [19, с. 54].

Студіюючи спадщину Кобзаря, дослідник підходив до її інтерпретації, здебільшого використовуючи прийоми формального й соціологічного аналізу водночас. Подібно до П. Филиповича, він стверджував, що в поезії митця функціонували відомі у ХІХ столітті художні напрями та стилі. Особливу увагу вчений приділяв з'ясуванню специфіки та розвитку українського романтизму загалом і романтичних тенденцій у творчій практиці Т. Шевченка зокрема («Шевченкова творчість. «Кобзар», «Гайдамаки»).

Щодо ставлення М. Зерова до Т. Шевченка, то тут, думаємо, до місця навести ще декілька примітних фактів, котрі свідчать, що він для неокласика був не «чужорідним тілом», а навпаки, за його ж словами, «пророком господнім», «народним співачем», «безсмертним співачем». Із упорядкуванням архіву письменника дедалі очевидніше постає проблема «Зеров-Шевченко». В. Брюховецький у відомому літературно-критичному нарисі «Микола Зеров» (К., 1990) свідчить, що в Державному музеї-архіві літератури й мистецтва України зберігаються «Виписки до теми «Творчість Шевченка» М. Зерова, які налічують 228 аркушів різного формату. Мало хто знає нині й про існування статті «Кобзар» Шевченко в русских переводах». Ленінградське видання «Кобзаря» в перекладі Ф. Сологуба (1934) супроводжувалось вступною статтею М. Новицького, котра, цілком імовірно, могла належати перу М. Зерова. (Нагадаємо, що подібне сталося із перекладом «Бориса Годунова» О. Пушкіна, під яким підписався не справжній автор, а Б. Петрушевський). Поза увагою дослідників, на жаль, і досі перебуває стаття «Шевченко і Аскоченський»,

котра планувалася М. Зеровим як передмова до нездійсненого видання книги В. Аскоченського «І мої спогади про Т. Г. Шевченка». Ця стаття надзвичайно важлива для з'ясування багатьох питань, які стосуються взаємин українського поета з російським оточенням.

У науковій спадщині М. Драй-Хмари Т. Шевченкові відведено лише одну працю – статтю «Гене́за Шевченкової поезії «У тієї Катерини хата на помості»». (Його «щасливою темою» (І. Дзюба) була Леся Українка). Тут автор потверджує засадничий принцип естетики неокласичного «грона» – бачення національного мистецтва слова в європейському культурному контексті. Він досліджує джерела формування тексту поеми, які згодом М. Рильський у розвідці «Балада Шевченка «У тієї Катерини» назве «життедайними соками народної поезії» [20, с. 288].

Вірш Т. Шевченка розглядається М. Драй-Хмарою у генетичних і типологічних зіставленнях із шістдесятьма ймовірними, на його думку, фольклорними джерелами. Істотно те, що проводячи відповідні паралелі художнього тексту з українськими народними піснями, автор статті водночас звертається до близьких варіантів польських та угорських збірників. Це допомагає йому переконливо довести ідею про оригінальність індивідуального стилю українського поета. Утвердженню цієї ідеї прислужилося скрупульозне дослідження ритміко-строфічних особливостей вірша Т. Шевченка і його фольклорних відповідників. Дослідник ставить своїм завданням «простежити, як саме переробив Т. Шевченко стародавню українську народну пісню «Тройзілля» і врешті-решт доводить, що поет «використовує пісні з великою майстерністю» [7, с. 229].

Загальний висновок, зроблений у статті, полягає в тому, що Т. Шевченко, використовуючи віршові форми народних пісень, відомі фольклорними мотивами, ніколи «не знижував себе» до простого наслідування епосу, а мав талант пристосовувати їх до найвищих естетичних вимог, створювати власні індивідуально-авторські взірці, зберігаючи при цьому тонке чуття уснопоетичного стилю. Праця М. Драй-Хмари цінна й у тому сенсі, що вона вирізняється детальністю виконання, характерною для його дослідницької манери загалом. У статті, вміщеній у «Вибраному» (К., 1989), на жаль, опущено підрядкові посилання автора (типологічні зіставлення образів, мотивів, версифікаційних ознак), котрі становлять третину її автентичного тексту. Якраз ці посилання надають висновкам дослідника конкретності й переконливості. Спостереження М. Драй-Хмари щодо фольклорної закоріненості текстів Т. Шевченка продуктивно розвинули в своїх студіях подальші дослідники (наприклад, М. Коцюбинська у статті «Народнопісенне коріння поезики Шевченка»).

Отже, наукові праці неокласиків відкривають важливу сторінку в історії українського шевченкознавства, употужнюючи його інтерпретаційні можливості. Їх систематизація та ґрунтовне вивчення визначає одну із перспективних ліній сучасного літературознавства.

Список використаних джерел

1. Барабаш Ю. Я. «Шевченківський текст» Івана Дзюби // Дивослово. – 2008. – № 3. – С. 45-50.
2. Бойко Ю. Г. Шевченкознавство 20-х років // Бойко Ю. Г. Вибране. – Мюнхен, 1981. – Т. 3. – С. 201-212.
3. Брюховецький В. С. Микола Зеров. – К.: Радянський письменник, 1990. – 309 с.
4. Гречанюк С. С. Щоб давнє слово на чатах стало // Филипович П. П. Літературно-критичні статті. – К.: Дніпро, 1991. – С. 3-16.
5. Дзюба І. М. «Шевченко захистить себе сам» // Дивослово. – 2007. – № 3. – С. 38-40.
6. Дорошенко В. Шевченкіана Павла Филиповича // Збірник Харківського історико-філологічного товариства: Нова серія. – Харків, 1999. – Т. 8. – С. 45-64.
7. Драй-Хмара М. П. Генеза Шевченкової поезії «У тієї Катерини хата на помості» // Драй-Хмара М. П. Літературно-наукова спадщина. – К.: Наукова думка, 2002. – С. 227-243.
8. Жулинський М. Г. Шевченкознавство: стан і перспективи // Слово і Час. – 2004. – № 3. – С. 61-67.
9. Зеров М. К. Шевченкова творчість. «Три літа» // Зеров М. К. Твори: У 2 т. – К.: Дніпро, 1990. – Т. 2. – С. 164-170.
10. Ільницький М. М. Еміграційне шевченкознавство: спектр інтерпретацій // Слово і Час. – 2012. – № 3. – С. 47-59.
11. Історія української літератури: У 12 т. – К.: Наукова думка, 2014. – Т. 4: Тарас Шевченко / І. М. Дзюба. – 782 с.
12. Ключек Г. Д. Поезія Тараса Шевченка: сучасна інтерпретація: навчально-методичний посібник. – К.: Освіта, 1998. – 237 с.
13. Колесник П. Й. Поет-революціонер // Пролетарська правда. – 1934. – 11 березня.
14. Маланюк Є. Ф. Книга спостережень: Статті про літературу. – К.: Дніпро, 1997. – 430 с.
15. Наєнко М. К. Історія українського літературознавства: підручник. – К.: Видавничий центр «Академія», 2003. – 360 с.
16. Новиченко Л. М. Поетичний світ Максима Рильського: 1910-1941 роки. – К.: Наукова думка, 1980. – 407 с.
17. Павличко С. Д. Теорія літератури. – К.: Основи, 2002. – 679 с.
18. Поліщук В. Т. Про Филиповича-шевченкознавця і не тільки // Филипович П. П. Шевченкознавчі студії. – Черкаси: Брама, 2001. – С. 3-7.
19. Райбедюк Г. Б., Томчук О. Ф. Вивчення творчості київських неокласиків: навчально-методичний посібник. – Ізмаїл: СМІЛ, 2010. – 348 с.
20. Рильський М. Т. Балада Шевченка «У тієї Катерини» // Рильський М. Т. Зібрання творів: У 20-ти т. – К.: Наукова думка, 1983. – Т. 12: Літературно-критичні статті. – С. 287-293.
21. Филипович П. П. Європейські письменники в Шевченковій лектурі // Пролетарська правда. – 1926. – 10 березня.
22. Филипович П. П. Літературно-критичні статті. – К.: Дніпро, 1991. – 270 с.